

ФОРТИФІКАЦІЯ ТА ФОРТИФІКАЦІЙНІ РОБОТИ У ПОЛТАВСЬКОМУ ПОЛКУ ЗА «ЕКСТРАКТОМ» ПОЛКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ 1749 Р.

У статті вводиться до наукового обігу «Екстракт» із сотницьких рапортів щодо стану фортець Полтавського полку у 1749 р. На підставі відомостей наданих сотниками аналізуються наявні оборонні елементи сотенних фортець та засади ремонту фортечних укріплень у сер. XVIII ст.

Ключові слова: Полтавський полк, полкова канцелярія, сотенні містечка, Українська лінія, фортифікація.

Структура сотенного містечка доби Гетьманщини вибудовувалася з декількох складових (фортеця, середмістя, передмістя, форштадт, підварки, господарська округа тощо). З об'єктивних причин збереглися і можуть бути доступні як для археологічних досліджень, так і для експонування лише оборонні елементи сотенних фортець, що виділяються на місцевості. Ці об'єкти культурної спадщини чи не найкраще ілюструють особливе, напіввійськове положення адміністративних центрів Гетьманщини. Відповідно їхній статус в історичних дисциплінах та музеєзнавстві безсумнівно набагато вищий за, нажал, характерний сучасності.

На території Полтавського полку 1649-1782 рр. більшість сотенних фортець на сьогодні знищені антропогенними чинниками [5, с. 32-34]. У такій ситуації особливого значення для історичних реконструкцій фортець, як об'єктів культурної спадщини набувають письмові свідчення XVII-XVIII ст. Як правило вони містять відомості про зовнішній вигляд укріплень, устрій їх оборонних систем, елементи забудови та ін.

Одним із цінних джерел для подібних студій виступає «Справа про ремонт фортець в столиці, полкових і сотенних містах Лівобережної України, прикордонних ретраншементів та артилерії» (назва винесена в опис) [15, 519 арк.]. Вона зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Київ (далі – ЦДАК). Справа містить корпус документів датованих з 1747 по 1763 рр. та пов'язаних з оборонним будівництвом у Гетьманщині. Для нашого дослідження особливу цікавість серед них становить «Экстракт с присланных Полтавского полку от сотников и сотен в полковую канцелярию репортов сочиненных сотенные оного полку городки до бывшой турецкой войны людьми исправлялись и ныне какой подчинки и исправления требуют» (рис. 1), за підписами полкового писаря Григорія Бачинського та канцеляриста Федора Берушенка [15, арк. 130-134], датований 21 березня 1749 р.

На час укладення цього документу до складу Полтавського полку входили сотенні містечка Великі Будища, Решетилівка, Старі Санжари, Нові Санжари, Білики, Кобеляк (Кобеляки), Сокілка, Кишенька, Переволочна – на Ворсклі, Кереберда (Келеберда) – на Дніпрі та Нефороща (Нехвороща), Маячка, Царичанка, Китай-город, Орел (Орлик) – на р. Оріль, загалом – 15 містечок, не рахуючи дві Полтавські полкові та городову сотні. До 1749 р. у полкову канцелярію сотниками були надані різного обсягу рапорти про останні ремонти, наявний стан укріплень сотенних фортець, необхідний ремонт та його вартість, а також про участь обивателів їх сотень на фортифікаційних роботах у Київській та порубіжних фортецях. Варто наголосити, що інформація джерела лише частково описує наявні в містечках укріплення – власне, лише ті, що потребували ремонту. Метою нашого дослідження є аналіз укріплень фортець сотенних містечок Полтавського полку в середині XVIII ст. за описами в названому документі (додаток 1).

«Мури міст зроблені тільки з землі, їх підтримують палі з поперечно покладеними дошками, немов загата...» – так, дещо спрощено, описує фортеці Гетьманщини французький офіцер середини XVII ст. П'єр Шевальє [17, с. 41-42]. Однак укріплення являли собою складну систему, що сполучала різні види фортифікаційних споруд. Загальновідомо, що оборонна система сотенних містечок складалася із земляного бруствера, дерев'яних конструкцій, що його підтримували або підсилювали, рову та додаткових земляних укріплень [11, с. 607]. Проаналізований документ дозволяє конкретизувати наявність, особливості та стан деяких з цих елементів.

Основним оборонним елементом фортеці був земляний вал (рис. 2) [1, с. 67-68]. Як правило оборонні вали козацьких містечок були круті лише з напільного боку, але гребінь залишався на одному рівні з майданчиком фортеці. Такий прийом був широко розповсюджений у зв'язку зі зручним підходом до стіни та необхідністю пересування легких гармат [13, с. 61].

Фортеці обороняли усі сотенні містечка, однак в Екстракті городові вали згадуються в контексті ремонтних потреб лише двох – Кишенської та Орлицької фортець [15, арк. 130, 131зв., 134].

Кишенська фортеця в довжину сягала 210, а в ширину – 90 сажнів* [10, с. 9], за обмірами В. Г. Ляскоронського висота валів Кишенської фортеці в кін. XIX ст. досягала 2-3 аршини** [9, с. 195]. На 1749 р. ремонту потребували 300 сажнів валу [15, арк. 131зв.]. Укріплення Орлицької фортеці археологічно не досліджувалися. Нажаль, у 1962 р. обидві пам'ятки були затоплені Дніпродзержинським водосховищем [16, арк. 2-3].

Бруствер підсилювався додатковими фортифікаційними елементами. Наприклад новосанжарський сотник Петро Сулима наголошував на потребі спорудження «...в пристойных мѣстах раскатовъ...» [15, арк. 130зв.]. Розкат являв собою дерев'яний настил для розміщення гармат [2, с. 76] та споруджувався на сплющеній подібній до бастіону ділянці валу. Щодо новосанжарської артилерії, маємо наступні відомості. У 1725 р. наказний полковник Сава Тарануха повідомляв: «В сотне Новосанжаровской, прежде нашествия шведского было две арматы мѣдныхъ, козацкимъ і посполитихъ людей коштомъ купленныхъ, з которыхъ одну предъ шведскою баталією взято в Полтаву, а другую по руинѣ» [14, с. 366].

В оборонній стіні споруджувалися башти. Вони були глухі та проїзні, що являли собою брами. Решетилівський сотник вказував на необхідність «...башнѣ новіе подѣлати...» [15, арк. 130зв.], білицький сотник – на ремонт даху башт [15, арк. 131зв.]. У Будиській та Китайгородській фортецях Екстракт фіксує по одній брамі [15, арк. 130, 133зв.], у Кишенській та Орлицькій – по дві [15, арк. 131зв.], а в Новосанжарській – чотири [15, арк. 130зв., 134]. Біля брам над ровами були збудовані мости, як, наприклад, у Китайгороді, Кобеляках або Нових Санжарах [15, арк. 130зв., 131-131зв., 133зв.]. Назви кобеляцьких та однієї новосанжарської брами дозволяє встановити інший документ – «Описание местечек Кобеляки, Беликов, Новые Сенжары, принадлежащих графу Воронцову», укладене в 1762 р. За ним брами називалися за найближчою церквою – у Кобеляках це Микільська та Михайлівська, у Нових Санжарах – Спаська брама [12, арк. 114, 278зв.]. Крім того, наявність однієї брами у Переволочній (рис. 6) вказує спеціальний план 1758 р., із фортецею та частиною передмістя, включений до «Справи про ремонт фортець...» [15, арк. 377зв.-378]. Однак на плані Ф. Ласковського в Переволочній показані 4 брами [6, л. 29, изобр. 5].

Для ремонту брам вживалися довгі, трьох сажневі дошки [15, арк. 130зв.]. Зовні брами облицьовувалися листовим залізом. Наприклад, у Будиській фортеці для оковки брами потребувалося три пуди*** заліза [15, арк. 130], у Новосанжарській – шість пудів заліза на оковку та цвяхи [15, арк. 130зв.]. Дах перекривався деревом, гонтом або «дранью» [15, арк. 130зв., 131].

Окрім брам до фортеці вели невеликі проходи – вилазки, «хворті» або «фортки» мовою документа (рис. 3). Білицький сотник Павло Кот згадує їх у множині, у Кишенській фортеці була одна фортка, у Великобудиській – дві, як і брами облицьовані залізом [15, арк. 130, 131, 131зв.]. Наявність решток вилазки в північно-західному валу Білицької фортеці фіксував В. Г. Ляскоронський [9, с. 190, рис. 43].

По гребню, або поряд із насипом, вал підсилювався палісадником (рис. 4.1) – стіною з вертикально вкопаних та загострених зверху стовпів [18, с. 77, рис. 23]. Ремонту палісаднику на 1749 р. потребували фортеці у Великих Будищах, Нехворощі, Переволочній, Царичанці [15, арк. 130, 132, 132зв., 133]. Наприклад, у Великих Будищах не відремонтованими були 84 сажні стіни [15, арк. 130]. Ремонт палісаднику в Нехворощі вимагав 2528 колод довжиною по 2 сажні [15, арк. 132зв.], в Орлику – 3000 колод довжиною 8 аршин та шириною 1,5 аршинних чверті [15, арк. 134].

Іншим елементом, яким підсилювався вал були хворостяні кошелі (рис. 4.2). У Екстракті вони згадуються в укріпленнях Біликів [15, арк. 131], Царичанки [15, арк. 133] та Кишеньки, для укріплень якої було необхідно 960 кошиків [15, арк. 131зв., 132].

Виймокою землі для насипу валу безпосередньо перед ним утворювався оборонний рів (рис. 5). Він збільшував висоту валу та ускладнював супротивнику вихід на гребінь насипу [1, с. 67].

З рапорту кишенської сотенної старшини відомо, що ремонту потребували 400 сажнів фортечного рову. Решетилівський сотник Семен Бузановський повідомляв про потребу ремонту підвідомчої йому фортецю, а отже і схили ровів «викласть дерном» [15, арк. 130зв.].

Рови підсилювалися додатковими оборонними конструкціями. У рові встановлювався палісадник, що фіксується рапортом орлицького сотника [14, арк. 134]. Як про палі, так і про надолби в обороні своєї фортеці згадує новосанжарський сотник [15, арк. 130зв.]. Надолби (рис. 4.3) являли собою вертикально вкопані в шаховому порядку, загострені зверху кілки з напільного боку рову та в ньому [2, с. 64]. Довжина паль для надолбів за Екстрактом сягала двох сажнів [15, арк. 130]. Їх кількість для ремонту Великобудиської фортеці сягала 90 [15, арк. 130], у Нових Санжарах потребувалося «древяних надолбовъ на брами

* Сажень – міра довжини рівна трьом аршинам, дорівнює 2,16 м.

** Аршин – міра довжини, що дорівнювала 71,12 см.

*** Пуд – міра ваги, що дорівнювала 16,38 кг.

двадцять» [15, арк. 130зв.]. Отже надолбами підсилювалися і брами фортець. У Полтаві цей вид укріплень зафіксовано в ході археологічних досліджень фортифікаційних споруд Нового Міста [7, с. 73-74, рис. 1].

Інший вид дерев'яних захисних споруд – рогатки (рис. 4.4). Рогатка складалася з бруса обтесаного з чотирьох або шести сторін, крізь який пропускалися навхрест загострені з обох боків жердини [18, с. 82, рис. 24]. Їх встановлювали у фортечному рові або на підході до нього. Екстракт називає такі укріплення у Великих Будишах, де для ремонту потребувалися 84 двосажневі палі [15, арк. 130], Решетилівці, Нових Санжарах [15, арк. 130зв.], Біликах [15, арк. 131], Кишенці, куди на рогатки було необхідно поставити 250 двосажневих паль [15, арк. 132] та у Переволочній [15, арк. 132]. Поряд із рогатками орлицький сотник також називає «шпили» [15, арк. 134].

План Переволоченської фортеці 1758 р., який згадувався вище [15, арк. 377зв.-378], окрім перерахованих оборонних елементів дозволяє виділити еспланаду. Вона являла собою вільний від забудови простір перед фортецею [2, с. 93]. Спеціальна позначка на плані вказує: «всього до плетня Мойсѣя Кирилова имѣется 468 ½ арш.», що складає понад 330 м. Ближче до фортеці розташовувалися окремі помешкання капітана артилерії, двори бунчукового товариша Павловського, бувшого дозорці Борковського, козаків Грицька Слюсаренка та Савки Котляренка (рис. 6). Відстань до них цілком могла відповідати 130 сажням (близько 280 м) задокументованим для гласису Переяславської фортеці [15, арк. 125]. Громадські місця – церква та базар із коморами, розташовувалися ще далі, у глиб містечка.

Окремим оборонним елементом, який згадується у поорільських сотнях – Нехворощанській, Маяцькій, Царичанській, Китайгородській та Орлицькій, можна вважати Українську лінію. Роботи з її будівництва були розпочаті за імператорським указом у 1732 р. Однак, весь час цей рубіж потребував ремонту та підсилення. Царичанський сотник Іван Кущинський у своєму рапорті наголошував: «точно як оная крѣпость пограничная и на рубежѣ состоитъ, требует лутшой подчинки, такой какъ и другіе пограничнїе крѣпости по Линїи в безопасность приведенни» [15, арк. 133].

За описом князя Ф. Мещерського від 24 грудня 1751 р. у Полтавському полку були зруйнованими 4890 сажнів валу та рову Лінії, для ремонту яких потребувалося 844 робітники та 350 возів [4, арк. 1-2]. Навіть через півроку, у промеморії від 21 травня 1752 р. Ф. Мещерський повідомляв Державну колегію закордонних справ: «...Линия в крайнѣ несостояние привѣдена так что не толко пешим проходи, но и конные ездятъ всюди свободно...» [4, арк. 3].

Маяцький сотник Василь Штепа вказував у рапорті, що містечко Маячка було обнесене Лінією [15, арк. 133]. У Царичанці «половинная часть оной крѣпости полѣсадника разламанно и обведенню земляним валом» [15, арк. 133]. Сотники поорільських містечок неодноразово нарікають на спустошення лісу лінійними роботами, що ставало причиною ускладнень під час фортифікаційних робіт міських укріплень. Царичанський сотник повідомляв, що: «за испустошением обивателских лесовъ Линїею вивезти било нѣотколь: для того в других мѣстечках по реки ворсклу обрѣтающихся, покупкою хворосту оная крѣпость плетениемъ и написанием землѣ [...] со усилием исправлялась» [15, арк. 133]. Китайгородський сотник Павло Семенів нарікав: «за крайним опустошением лантмилицами лѣсов [...] вовся нѣ отколу подлежащего числа дерева взяти» [15, арк. 133зв.]. Крім того «Екстракт» повідомляє, що китайгородські та маяцькі обивателі двічі на рік були задіяні на ремонті Лінії: «...попорченной обивателским скотом и якая сама собою валится...» [15, арк. 133, 133зв.]. Щодо худоби, Ф. Мещерський конкретизує: «особливо свиньи сшѣдшиє с двору или во время гонѣния для пастбища поля и с поля во дворы приходят к той линїи и раскапывають» [4, арк. 3].

Відносини козацтва Полтавського полку із розквартированими російськими частинами ще чекають на окреме ґрунтовне дослідження. Щоб проілюструвати вищенаведені відомості лише наведемо окремі свідчення від поорільських сотень, датовані 1755 р. У Нехворощі: «строение зламано, сады порубано, а потом лантмилицкий Ряский полкъ посѣлено и всѣ их грунта отнято и от владения отказано»; «село Васильевку, которое жаловано грамотою полковнику Черняку, того ж 736 году из за линїи внутрь линїи согнато и строѣние в лантмилицкий Ряский полкъ разобрано» [3, арк. 12зв.]. Царичанські обивателі повідомляли «об отнятии [Ливенским полком] сверхъ чертежа своей волей у их у силовне сенокосу до двохсот стирд, лесу на пятнадцать верстѣ, рыбных ловель и протчихъ угодий» [3, арк. 12]. У Китайгороді: «...кондукторами разломано их дворов и хат болѣ ста, сади и огороди в конец опустошени, и все грунта лантмилицким Борисо Хлѣбским полком отняты» [3, арк. 11зв.].

Повертаючись до теми нашого дослідження, розглянемо особливості фортифікаційних робіт. За «Екстрактом» вони проводилися обивателями сотенних містечок – «козаками, посполитими и владѣльческими обще», як зазначено великобудиським сотником [15, арк. 130]. У відомості з потреб фортеці він конкретизує, що всі роботи розподілені між різними станами населення. Так, окремо прописані роботи до виконання козаками, описними посполитими, підданими грузинських дворян, підсусідками капітана фон

Штофеля та військовими товаришами Максимовичами. Повинність не оминала й церкву, а саме підсу-сідків Мгарського монастиря та селян Чернечого Яру – підданих Великобудичанського монастиря [15, арк. 130]. Білицький сотник також вказує роботи обивателів сотенних сіл на його фортеці, яка ремонту-валася: «городовими и села Комаревки яко и слободкі Федоровки людьми всѣми обще» [15, арк. 131]. Вірогідно загальною для всіх містечок була практика келебердянського сотника, задіювати на ремонтних роботах: «от всякого двора по одному работнику с потребним числом от ихъ же подводъ» [15, арк. 132]. Матеріали, тяглова худоба та кошти також збиралися з населення сотні різних станів. При цьому всі со-тники (окрім китайгородського і маяцького, про що йдеться вище) засвідчують, що на 1749 р. їх піддані не задіяні в ремонтних роботах на інших фортецях.

З «Екстракту» неможливо дізнатися про знаряддя для фортифікаційних робіт. Тому наведемо дані з відо-мості Полтавської полкової канцелярії від 28 серпня 1748 р., про реманент необхідний для ремонту Полтав-ської фортеці. За цим документом потребувалося: «лопатов железных добрых к плакированию – 200, обрезаов железных – 50, шнуров тонких для размеру саженой – 500, пил – 5, буравов длинных – 4, малых – 4, долот средних – 40, топоров – 30, скобелей – 10, саженой деревянных мерою по семи футов – 20, лестниц к ноше-нию земли [...] мерою от 12 до 20 футов – 16, колышков малых к размеру от трех футов – 125, больших колов или пик железом окованных – 15, мешочков холщевых для ношения земли или тележек малых – 250, бочек ради возки воды к плакировки – 10, ведер – 30, ушатов – 20, кос – 5, резцов для резанья дерну – 5, триушок деревянных мерою в четыре фута – 50, ватерпасов деревянных – 4, квадрантов деревянных – 5» [15, арк. 128-128зв.]. Безумовно, що для малих містечок кількісно це можуть бути завищені цифри, однак асортимент знарядь навряд чи відрізнявся. Для ремонту Полтавської фортеці у 1748 р. потребувалося 500 робітників, з них 20 на підводи, 10 тесль та 2 ковалі [15, арк. 128].

Для ремонту використовувалися місцеві ресурси. За відсутності лісу його привозили, як правило, водним шляхом – плотами. Кобеляцький сотник Максим Янович повідомляв: «для покупки плитовъ на-рочние сотнѣ его козаки в Киевъ отправленни били» [15, арк. 131зв.]. До Келеберди ліс доправляли «...с гори Днепра...» [15, арк. 132зв.]. Царичанський сотник через спустошення лісу мав обходитися хворос-том, придбаним у містечках на Ворсклі [15, арк. 133].

Серед інших містечок, як порубіжна, виділялася Переволочанська фортеця – «подчиняема бивает всегда от инженерной команды, яко она с немалым припасом состоит» [15, арк. 132]. У 1729 р., у новому штаті укладеному графом Б.-К. Мініхом, цей форпост було включено до четвертого департаменту фор-тець, який повинен був захищати південний кордон від нападів з боку Туреччини [8, с 15, 239-242]. Через посилену увагу командування Переволочна знаходилася на особливому рахунку.

Таким чином, проаналізований документ дозволяє конкретизувати деякі типи оборонних споруд для кожної сотенної фортеці Полтавського полку в середині XVIII ст. Встановлено, що вал та рів укріплювалися дерном. Земляні споруди додатково підсилювалися хворостяними кошелями, призь-бами, дерев'яними палісадником, розкатами, надолбами, рогатками та шпильями. Башти та вилазки обшивалися листовим залізом. Аналіз документу також дозволяє коректно говорити про розміри де-яких фортифікаційних елементів. Певну роль в обороні містечок відігравала Українська лінія, однак, зважаючи на постійно необхідний ремонт та спустошення природних ресурсів, цю роль не варто пере-більшувати. Отже, документ доповнює фактичний матеріал для графічних та натурних реконструкцій сотенних фортець.

Список використаних джерел та літератури

1. Вал // Военный энциклопедический лексикон, издаваемый обществом военных и литераторов. Часть третья. – СПб: типогр. Н. Греча, 1839. – С. 67-68.
2. Губайдуллин А. М. Фортификационный словарь / А. М. Губайдуллин. – Казань: Ин-т истории АН РТ, 2003. – 104 с.
3. Дело о занятых лантмилицией и однодворцами в полтавских владельцов и обывателей собственных земель, грунтов, хуторов и прочих угодий. 1755 // ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр, 11948, 22 арк.
4. Дело о ремонте дорог в пограничных местечках Полтавского полка Нефороци, Маячке и Китай-городке. 1752 // ЦДІАК, ф. 59, оп. 1, спр. 1932, 15 арк.
5. Калашник Є. С. Козацькі містечка Полтавського полку: проблеми антропогенного впливу на пам'ятки історії та культури / Калашник Є. С. // Конотопські читання. Вип. V. Збірник публікацій за результатами Конотопських читань 2014 року. – Донецьк: «Ноулідж», 2014. – С. 32-39.
6. Карты, планы и чертежи к III части Материалов для истории инженерного искусства в России. Соч. Ф. Ласковского. – СПб: В типографии Императорской академии наук, 1866. – 74 л.

7. Коваленко О. В. Про залишки фортифікації Полтавського форштадту / О. В. Коваленко, К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 1999. – № 1. – С. 73-75.
8. Ласковський Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Часть III. Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II / Ф. Ласковський. – СПб: В типографии Императорской академии наук, 1865. – 1016 с.
9. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы / В. Г. Ляскоронский // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. – Москва: Изд. МАО, 1907. – Том I. – С. 158-198.
10. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений) / Николай Макаренко. – Полтава: Тип. Т-во Печатного Дела, 1917. – 105, XIX с.
11. Оборонне будівництво // Полтавщина: Енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького). – Київ: Українська енциклопедія, 1992. – С. 604-608.
12. Описание местечек Кобеляки, Беликов, Новые Сенжары, принадлежащих графу Воронцову. 1756 // ЦДІАК, ф.269, оп. 1, спр.1941, 449 арк.
13. Осадчий Є. М. Козацьке містечко Крига / Є. М. Осадчий // Охорона та дослідження пам'яток археології: матер. VII наук.-практ. семінару: зб. наук. ст. – Полтава: Вид. «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 60-62.
14. Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк) / М. Е. Слабченко // Записки императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. – Одесса: Типогр. «Техник», 1909. – Вып. 3. – 436, III с.
15. Справа про ремонт фортець в столиці, полкових і сотенних містах Лівобережної України, прикордонних ретраншементів та артилерії. 1747 // ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 8840, 519 арк.
16. Супруненко А. Б. Отчет о работе Полтавского отряда археологической экспедиции «Славутич» в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1982 г. (Полтавская область) / А. Б. Супруненко // НА ІА НАН України, 1982/38, 35 арк, 54 табл.
17. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П'єр Шевальє; пер. з фр. Ю. Назаренко. – Київ: Томіріс, 1993. – 224 с.
18. Фортификация. Часть первая, полевая фортификация. Второе изд. испр. и доп. / сост. А. Теляковский. – СПб: В типогр. И. И. Глазунова и Ко, 1848. – 224 с., 54 ил.

Додаток 1

Арк. 130 Эџтрактъ

С присланих полтавского полку от сотников и сотенных старшинъ в полковую Канцелярію репортовъ сочиненій; сотеніе оного полку городки какими до бывшой турецкой послѣдней войны людми исправлялись и нинѣ какой подчинки и исправления требуют а іменно.

Сотникъ Великобудиский Андрей Сулима: до бывшой де турецкой послѣдней войны сотнѣ Великобудиской городовая крепость какими людми исправлялась, и на то денежная сумма откуда употреблялась и нинѣ какой подчинки и исправления требуетъ, сочиня о том вѣдомость, при том в полковую Канцелярію сообщилъ: а в вѣдомости показанно: до оной Турецкой послѣдней войны, самими великобудискими людми, козаками, посполитими и владѣльческими обще исправлялась, собственним ихъ денежным и другим коштом, что на кого подлежало: а с казни денежной суммы на то нѣоткуда употребляемо не било, потому и в прошлом 748 омъ [над рядом] году, за силу Указа общежъ подчинялась ани нѣде к настоящему окончанию исправления потребуеть: а іменно: в части на козаковъ принадлежащей, надолбовъ двосажених семь десять пять, фортокъ двѣ, на ворота и фортки желѣза одинъ пудъ. В части войскових товарищей Максимовичовъ и подсосудковъ Монастира Мгарского, и капитана фон Штофеля, палми не догороженно, сажней три, полисадника к палям звнуръ вдовж сажней тридцять, надолбов двосажених пятнадцать. В части описних посполітих, палми недогоороженно сажней пять, полисадника к палям звнуръ вдовжъ сажней сорокъ пять, рогатокъ двосажених сорокъ четири. В части села Черничого яру, подданства монастира Великобудиского, полисадника к палямъ звнуръ, вдовжъ сажней семь десять шесть, рогатокъ двосажених сорокъ, ворота вместо брами одни, на фортки и ворота желѣза одинъ пудъ. В части грузинской, на оковку воротъ желѣза одинъ пудъ, кроме ж того в козачей части в брами на оковку воротъ, железа одинъ пудъ. З их общого кошту употреблено в исправлении ж Киевской и протчих пограничных крепостей и ретранжаментов, з сотнѣ Великобудиской работниковъ инѣ неймѣтся.

Полковой

Арк. 130 зв. Сотникъ Решетилловский Семень Бузановский; что сотнѣ решетилловской крѣпость до бывшой турецкой войны оной же сотнѣ обивателми и ихъ скотом и всѣми материялами исправлялась. И нинѣ де оную потребно очищать рвами, викласть дерном і оставить рогатками, також де башнѣ новие подѣлати. При подчинки ж и исправлении Киевских и протчихъ пограничныхъ крѣпостей и ретранжаментов, сотнѣ Решетилловской никакихъ работнихъ людей не имѣется:

Сотникъ Старосанжаровский Иванъ Згурковъ, старосанжаровская крѣпость до бывшей послѣдней Турецкой войні подчинке приводима была общѣ всеми старосанжаровскими жителми, такъ казаками и посполитыми не употребляя на оную работу нѣ откуда денежной суммы, нинѣ же она крѣпость а совершенство по прежнему подчинкою за отдачею грузинами людей и за отписанием Комисиею Экономиею в посолство к ратуши, которие безъ особливаго указа по получении з полковой Канцелярии указов в послушенствѣ не находятся; самими толко казаками с немалою козакамъ обидою дѣлается, и в надлежащую подчинку добре и справно не возможно, а работниковъ ко исправлению разныхъ крѣпостей не отправлялось:

Сотникъ Новосанжаровский Петро Суліма, до бывшой турецкой послѣдней войны Новосанжаровская крѣпость всею надобностию исправлялась самихъ сотнѣ Новосанжаровской обивателей общимъ коштомъ а нинѣ она крѣпость немалою подчинки трѣбует, зане то подчинки и вновь строения брамъ и в онихъ брамахъ мостовъ, такожъ в пристойнихъ мѣстахъ роскатовъ, надолбовъ и паль. А сколько именно материялов и работнихъ людей и денегъ надобно сообщил при томъ вѣдомостю а в оной показано, дерева тросаженого на брами четириста шестьдесят, деревянихъ надолбовъ на брами двадцать, гонти на кришѣ четирыхъ брамъ тысячу шесть сотъ, желѣза на оковку

Арк. 131 и на гвоздя пудовъ шесть, работнихъ людей для дѣланія брамъ з материялами восемьдесяти человекъ, сверхъ же прописаного дерева за неимѣнием в ново санжаровскихъ обивателей удобного надлежит и к онымъ брамамъ еще по исчислению купить за тридцать три рубли; Ко исправлению ж Киевских и протчихъ пограничныхъ крепостей и ретранжаментовъ работниковъ з сотнѣ Ново Санжаровской ни мало в висилки неимѣется:

Сотникъ Белицкий Павелъ Котъ: мѣстечка Бѣликовъ городова крѣпость до бывшой турецкой послѣдней войны городовими и села Комаревки яко и слободкѣ Федоровки людьми всѣми обще какъ казаками такъ посполитими кои тогда еще под вѣдомомъ сотенного правления находились а нинѣ отойшли едно по описѣ Комисіи Экономіи, а другіе под грузинское владѣние исправлялась и на то кабы дерево на башти, рогатки, хворті плетень на кошики такъ и денежная сумма, ежели на что потребно было: от техъ же людей з общества и потреблялась и она городова крѣпость по силѣ указовъ прошлаго „1748,, году полученныхъ совѣмъ подчинена и болѣе подчинки не требуетъ. Кромѣ что на баштѣ покрыть сверху драмъ, на крокви лати и на форткѣ дерева нѣоткуда взяти. А хотя двадцать рублей денегъ в козака бѣлицкого Ивана Илченка, на постройку тѣхъ баштей занято и дерева куплено, но оно не достало, и надлежитъ еще чтобъ совѣмъ те башни фортки справлені били; денегъ пятнадцаті рублей; в исправлении ж киевских и протчихъ пограничныхъ крѣпостей и ретранжаментовъ з сотни бѣлицкой нинѣ работниковъ не находится:

Сотникъ Кобеляцкий Максимъ Яновичъ, до бывшой послѣдней турецкой войны сотнѣ его крѣпость общимъ шарваркомъ* козаков и посполитихъ і ихъ коштомъ исправлялась, яко и прошлаго лѣта она крѣпость тѣми ж обивателми и коштомъ совѣмъ подчинена и укрѣплена, о чемъ де и в полковую Канцелярию репортовано: толко двохъ баштъ

Полтав

Арк. 131 зв. і при онихъ мостовъ, да трехъ малыхъ вилазокъ за неимѣниемъ удобного в дачахъ кобеляцкихъ лѣсовъ дерева, яко оне надлежитъ вновь за обветшалостю построить нездѣланно: На якую постройку для покупки плитовъ нарочные сотнѣ его козаки в Киевъ отправленни били; Коимъ тѣхъ плитовъ куповать от Киево губернской Канцелярии недопущено, и за тѣмъ она постройка остановилась. А при исправлении киевских и протчихъ крѣпостей и ретранжаментовъ сотнѣ его работниковъ нигде неимѣется,

Сотникъ Соколский Якимъ Леонтиевъ**; до бывшой турецкой вони сотнѣ Соколской крѣпость исправлялась самими соколскими обивателми козаками и посполитими и ихъ власнимъ коштомъ и трудомъ, у исправления ж Киевских и протчихъ пограничныхъ крѣпостей и ретранжаментовъ соколскихъ обивателей нинѣ не находится,,

Сотенная кишѣнская старшина: до бывшой турецкой послѣдней войны сотнѣ Кишѣнской крѣпость справляема была всѣма сотнѣ Кишѣнской обивателми: а какихъ потребностей |: которихъ здесь вистат-

* Шарварок – додаткова до панцини феодална повинність, що полягала в будівельних та ремонтних роботах; спільна робота.

** Яким Леонти́евич Черве́цкий.

чить неможно :| надобно било, оние покупивъ справляли от обивателей кишѣнскихъ же, в исправления же Киевскихъ и протчихъ крѣпостей и ретранжаментовъ сотнѣ Кишѣнской работниковъ ни в какомъ мѣсте неимѣется: а нинѣ Кишѣнская крѣпость какой подчинки и исправления потребует и что к тому надобно работниковъ, и на потребности денегъ, о томъ вѣдомость при томъ сообщена в которой показано, оная крѣпость требует исправления брамъ двохъ, фѣртки одной, призьбъ хворостянихъ на триста и пятьдесятъ сажней, кошелѣвъ хворостянихъ девяти сотъ шестидесяти, подчинки валу земляного на триста сажней, рову на четириста сажней, и к тому надобно потребностей работниковъ человека, на каждый день по двѣстѣ, подводъ безъ подводчиковъ по сто, верѣвокъ четверосаженихъ не очень толстыхъ, на обкладку по бокамъ брамъ и фѣртки семьдесятъ восемь, на оные надобности денегъ

Арк. 132 пять рублей семьдесятъ копѣекъ, столповъ толстыхъ тросаженихъ восемь надцять на оные деньги чотири рублѣ двадцять копѣекъ, сволоковъ толстыхъ же двоесаженихъ девять, на оные рубль восемьдесятъ копѣекъ, на стелю дощокъ четверосаженихъ тридцять восемь на оные пять рублей семьдесятъ копѣекъ, на ворота дощокъ двоесаженихъ тридцять восемь на оные два рубля восемьдесятъ пять копѣекъ, рогатокъ двоесаженихъ четириста пятьдесятъ, на оные девятьдесятъ рублей, коля на призьби и на кошелѣ четири тысячи, хворосту на оплѣтку призьбъ и кошелѣвъ возовъ пятъ сотъ двадцать пять, настила призьбъ односаженихъ, не очень толстыхъ деревъ четириста на оные восемь рублей; и того денегъ сто двадцать девять рублей пять копѣекъ, что же тамо от домовъ обивательскихъ безъ покупки справить можно, противъ того денежной сумми не положенно, а что должно в иныхъ мѣстахъ исправлять покупкою противъ того денежная сумма положенна.

Сотникъ Переволочанский Іосифъ Вовкъ: яко имѣющаяся в сотнѣ Переволочанской крѣпость подчиняема биваетъ всегда от инженерной команды, яко она с немалымъ припасомъ состоитъ, которая де не токмо рогатками оставлена но еще и полѣсадникомъ округъ остроженна такъ какъ и в прошедшую Турецкую войну.

За сотника Керебердянского правящий Иванъ Бугай: до бившей с турками послѣдней войны Керебердянской сотнѣ крѣпость исправленна была людьми от обивателей сотнѣ Керебердянской, і к чему употребляемо било: от всякого двора по одному работнику с потребнимъ числомъ от ихъ же подводъ, и к оной крѣпости исправлению тѣхъ обивателей надлежащие инструменты

ской

Арк. 132 зв. и потребности сами от себе поставляя имѣли. А что при оной крѣпости дерева било потребно, тое все ис пригнатихъ с гори Днепра плитовъ за нужные тогда по происхождению войны укрѣпления крѣпости требованія забрало немалымъ числомъ от обивателей в кого толко оное тогда сискатся могло безъ всякой заплати; которимъ донинѣ награжденья произвести нѣсчего за неимѣниемъ при сотнѣ нѣкакой денежной сумми; в прошломъ же „748„ году за силу указовъ оная крѣпость до половины дочинкою исправленна, на которую работу выходило до полста ста человекъ еже день и тая работа продолжалась чрезъ пол третя мца, по якому примѣру и остальная часть недодѣланной крѣпости толикимъ числомъ людей работать имѣетъ кромѣ ворот, и к чему тесель по десяти человекъ на день чрезъ мцъ чтобъ здѣланно било употребляя надлежитъ при подчинки же той крѣпости на всякие материалы и на уплатку инженернимъ майстрамъ издержано денегъ занятыхъ от обивателей тридцать рублей и восемьдесятъ пять копѣекъ да за взятое в обивателей же дерево колодь сосновыхъ двадцати одну за всякую надлежитъ заплати по тридцать копеекъ шесть рублей и тридцать копѣекъ, всего денегъ двадцать рублей и пять надцать копѣекъ, на другую же часть крѣпости надлежитъ толикого ж числа денегъ, а в исправления Киевскихъ и протчихъ крѣпостей з сотнѣ Керебердянской работнихъ людей нигде не находѣтся:

Сотникъ Нефорощанский Каленикъ Прокопиевъ: в сотнѣ нефорощанской до бившей турецкой послѣдней войны крѣпость нефорощанскими обивателми безъ денежной заплати исправлялась, нинѣ сотнѣ нефорощанской обивателей нѣгде ни на какихъ работахъ не обрѣтаются, а потребно к подчинки крѣпости нефорощанской дерева на полисадникъ двѣ тысячи пятсотъ двадцать восемь толстыхъ двусажнихъ бревень на которую подчинку сколько рабочихъ людей такожъ денегъ надобно нинѣ знать нѣ почему (?):

Арк. 133 Сотникъ Маяцкий Василь Гавриловъ*, мѣстечка Маячки крѣпость прежде сего „до 735„ году обивателми маяцкими самой толко замокъ роблена а в „735„ году во время ведения Украинской линѣи чрезъ полтавские лѣса поля и мѣстечка орѣлские, малороссийскими ж войсками тоєю линѣєю обдѣланна кругомъ города от везду звнутрь российской сторонѣ чрезъ замокъ понадъ речками Маячкою и Орѣлю до другого вѣзду на две версти и болѣе от Крымской сторонѣ кромѣ мѣской крѣпости, на предмѣстѣ при воротахъ к российской сторонѣ ж находячимся и где и послѣ того „735„ году оными ж обивателми дѣлается, да того ж году и тую ж дистанцію де линѣи, кругомъ города якая войскомъ малороссийскимъ дѣлалась

* Василь Гавриловичъ Штепа.

всегда в годъ два раза с нестерпимою нуждою обивателям подчиняется, якая крѣпость сего году кругом города вся уже подчинена:

Сотникъ Царичанский Иван Кущинский: в сотнѣ царичанской крѣпость до начатия Украинской линѣи исправлялась сотнѣ царичанской обивателми и обнесена била полѣсадником и рвомъ обведена. Когдажъ Украинская линѣя от Донца до Днѣпра работою продолжалась в тѣ поры половинная часть оной крѣпости полѣсадника разламанно и обведенню земляним валом Линѣею работниками со всѣхъ малороссийскихъ полковъ на Линѣю висилаемими, другая половина полѣсадника обветшала и пришла в негодность такую что уже оной в дѣло употребить нѣкакъ можно, а на мѣсто одного нового полѣсадника за испутошением обивателскихъ лесовъ Линѣею вывезти било нѣотколь: для того в другихъ мѣстечках по реки ворсклу обрѣтающихся, покупкою хворосту оная крѣпость плетнемъ и написанием [так у текстѣ] землѣ такожъ поставивъ плетневихъ же кошиковъ и насыпкою землѣ, до послѣдней турецкой войны самими царичанскими обивателми со усилением исправлялась и нинѣ исправляется на ихъ же обивателскомъ скотѣ, точно як оная крѣпость пограничная и на рубежѣ состоитъ, требуетъ лутшой подчинки, такой какъ и другие пограничные крѣпости по Линѣи в безопасность приведенни, а сколько работниковъ

Канцелярии

Арк. 133 зв. и денегъ для подчинки оной крѣпости надобно, того сотенная царичанская Канцелярия не имѣя инженерного искусства смѣтою положить не может, обивателми ж самими царичанскими яко оное мѣстечко малоллюдно, тоей крѣпости в совершенное и безопасное состояние привести нѣкакъ не можно, ко исправлению ж Киевскихъ и протчихъ пограничныхъ крѣпостей и ретранжаментовъ з сотнѣ царичанской работники не били в нарадѣ и не висилались:

Сотникъ Китайгородский Павелъ Семеновъ*, в сотнѣ Китайгородской находячаяся крѣпость до бывшой турецкой послѣдней войны исправлялась самими обивателми Китайгородскими козаками и посполитими, и на то денежная сумма нѣ откуда не употреблялась; и хотя нинѣ подчинки ко исправлению к ней башти и на оной мосту требуетъ, точно яко в сотнѣ Китайгородской за крайнимъ опустошениемъ лантмилицами лѣсовъ и от инихъ вовся нѣ отколу подлежащего числа дерева взяти, а ко исправлению Киевскихъ и протчихъ пограничныхъ крѣпостей и ретранжаментовъ з сотнѣ Китайгородской работнихъ людей не находится: кромѣ что всегда дважды нагодъ весною и осѣнью, в подчинки противъ мѣстечка Линѣи попорченной обивателскимъ скотомъ и якая сама собою валится, по генералѣтетскимъ ордерамъ всего мѣстечка обиватели козаки и посполитие находятся.

Сотникъ Орлянский Григорий Псіоль: что работниковъ при исправлении Киевскихъ и протчихъ пограничныхъ крѣпостей и ретранжаментовъ з сотнѣ орлянской ні единого не имѣется. Крѣпость же здѣлалась до бывшой послѣдней турецкой войны сотнѣ орлянской козаками и посполитими, при опредѣленныхъ тогда инженерного корпуса смотрителяхъ, а денежной суммы на оное дѣлание ни отколь не употреблялось, а за неимѣниемъ при оной сотнѣ у обивателей нѣкакихъ лѣсныхъ угодий, в оное бывшее послѣднее войны время, оная крѣпость с казенного плитового

Арк. 134 соснового пригонного з гори Днѣпра лѣсу кругомъ полѣсадникомъ оставлена и якъ надлежитъ укрѣплена била. Нинѣжъ в „749„ году оная крѣпость хотя и подчинена, однакъ оной подчинки не на долгое время трвать можетъ, якожъ оной крѣпости от весняной полой днѣпровой води немалая порча биваетъ, и с одной стороны немалую часть крепости уже виваляла; и становится пѣщаное мѣсто, и полѣсадникъ и рогатки около крѣпости все згнило и за тѣмъ в томъ мѣстцу оную крѣпость подчинятъ не за способно, в другомъ же мѣстцу ежели вновь дѣлати крѣпость, то сами орлянские обиватели за малоллюдствомъ и крайнимъ убожествомъ своимъ и за неимѣниемъ в себе нѣкакихъ лесовъ, не токмо вновь дѣлати также оной старой подчинить весьма не могутъ; а каковое той крѣпости строение по смѣте потребно будетъ дерева, а именно, на полѣсадникъ поверхъ валу паль три тысячи должиною всякая палка по восемь печатныхъ аршинъ: а толщиною у полтори аршинной четвертки, на обстановление рва на полѣсадникъ же такожъ должиною и толщиною толикое ж паль число, да особливо на двѣ брами з мостами такою должиною и толщиною деревъ двѣсте, на рогатки и шпилѣ округъ крѣпости такою ж должиною и толщиною, деревъ восемь сотъ: Когда тую деревню купить і справит, то всякое дерево купивши ценою по тридцятъ копѣекъ будетъ по изчислению денегъ потребно двѣ тысячи сто рублей, а чтобъ оная крѣпость могла совсѣмъ якъ надлежитъ чрезъ одно лѣто здѣлатись, то потребно будетъ с принадлежащими к тому потребными материяли и с подводи работниковъ до тысячи человекъ.

Пысарь полковый Григорий Бачинский
Канцеляристь Федоръ Беруценко. /

* Павло Ярофійович Семенів.

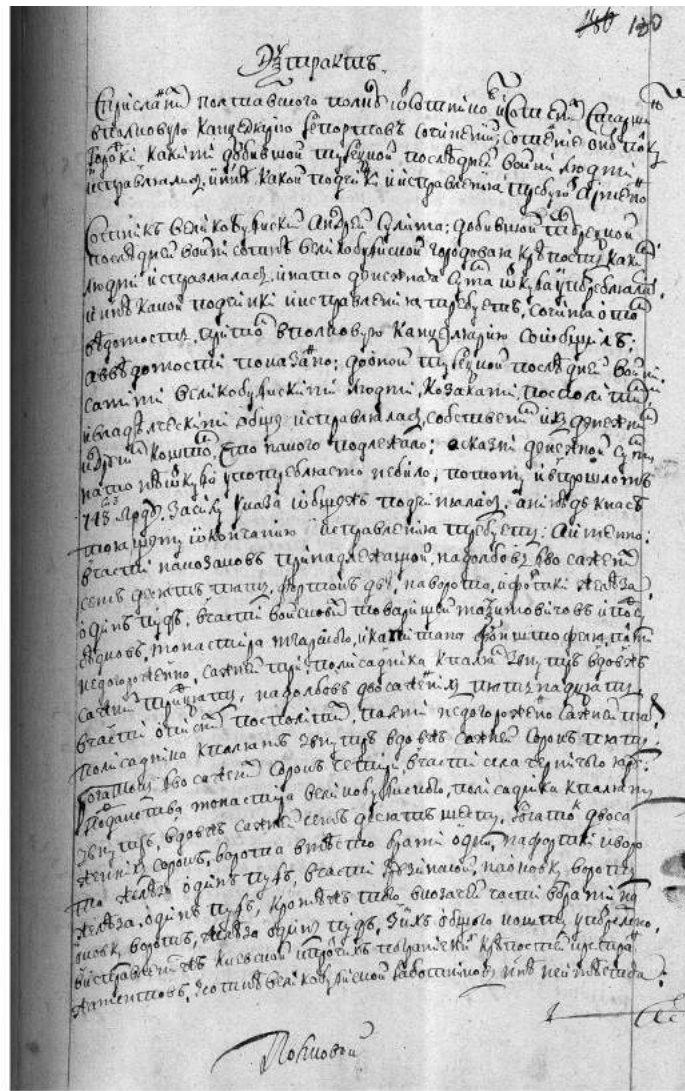

Рис. 1 «Экстракт с присланных полтавского полку от сотников и сотен в полковую канцелярию репортов сочиненных сотенные оного полку городки до бывшей турецкой войны людьми исправлялись и ныне какой подчинки и исправления требуют», 1762 р.
Титульный аркуш.

Рис. 2 Північно-західний вал фортеці у Старих Санжарах.
Вид з півдня. Фото автора, 2016 р.

Рис. 3 «Хвортка» у північно-західній стіні Білицької фортеці.
Вид з півдня. Фото автора, 2016 р.

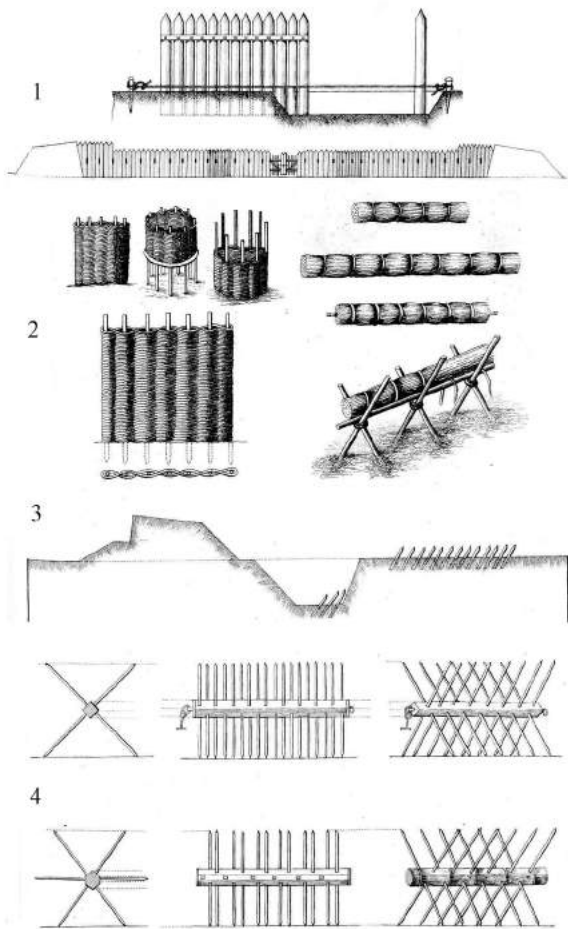

Рис. 4 Різновиди оборонних елементів фортець.

1 – палисад, 2 – кошелі, 3 – Рогатки, 4 – надолби
(за Фортифікація, 1848).

Рис. 5 Оборонний рів Білицької фортеці
вздовж північно-західного валу.
Вид зі сходу. Фото автора, 2016 р.

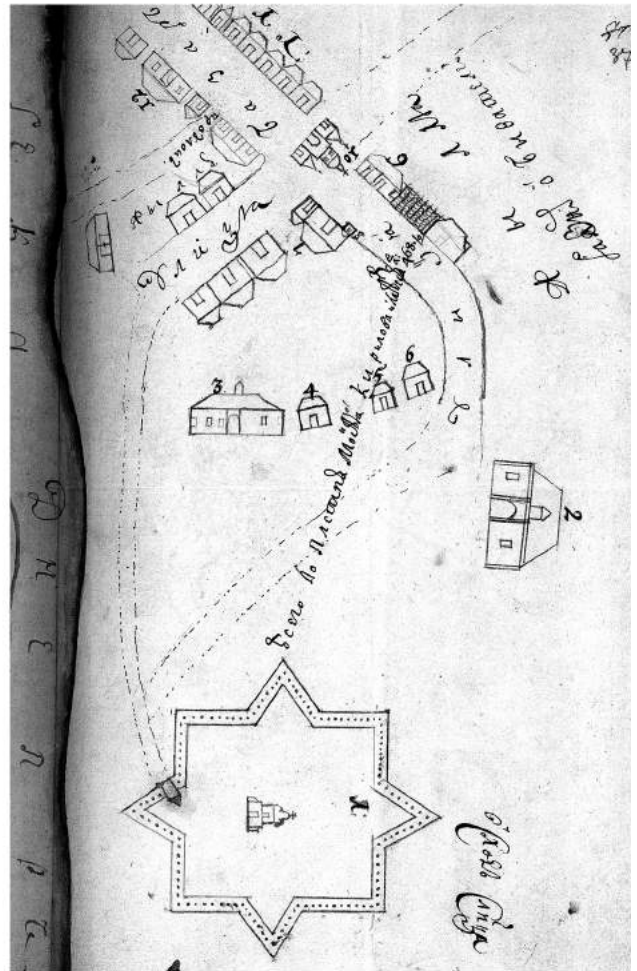

Рис. 6 План Переволоченської фортеці 1758 р.

(«Какие именно строения где состоят по номерам значится. 1. Крепость Переволочанская; 2. Артиллерии капитана квартира; 3. Двор бунчукового товарища Павловского; 4. Двор бывшего дзорци Борковского; 5. Двор казака Грицка Слюсаренка; 6. Двор казака Савки Котляренка; 7. Его ж Котляренка хата з каморою; 8. Да его Котляренка пристройка; 9. Дом да плетень прутяной Моисея Кирилова; 10. Церковь Преображенская; 11. Каморы торговые разных обывателей; 12. Сотника Гегелы шинок з каморами»).